

УДК 78:374:058

DOI <https://doi.org/10.32782/ART/2023-1-4>

МИСТЕЦЬКИЙ ГУРТОК ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ХУДОЖНЬОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ

Крижановська Тетяна Ігорівна

кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, теорії музики та методики музичного виховання
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-9072-5288
e-mail: kryzhanovska.tetyana@gmail.com

Карпова Анастасія Олександрівна

магістрант кафедри історії, теорії музики та методики музичного виховання
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0009-0006-3669-6064
e-mail: karpovanastya01072020@gmail.com

У статті розглянуто окремі методичні аспекти діяльності шкільного мистецького гуртка як середовища художнього розвитку підлітків. Даний науковий вектор зумовлений деяким зменшенням у сучасній шкільній практиці уваги до освітньої галузі «Мистецька освіта».

Автори уточнюють зміст і структуру поняття «художній розвиток підлітка», включивши в неї пізнавальну, емоційно-ціннісну, творчо-діяльнісну компоненти, що дозволяє передбачити диференційованій педагогічний вплив.

Невеликий обсяг дисципліни «Мистецтво» зумовлює обмеженість реалізації його практичної (творчо-діяльнісної) складової частини. Автори переконані: прогалини урочної мистецької освіти може заповнити мистецький гурток. Він покликаний поглибити інтерес учнів до мистецтва загалом і до окремих тем курсу «Мистецтво», надати їм можливість реалізувати власний творчий потенціал у процесі мистецької діяльності. Позитивними моментами діяльності мистецького гуртка, на думку авторів, є свобода від навчальних програм, забезпечення неформальної атмосфери підліткової комунікації, орієнтування на художні інтереси учнів, нетиповість, оригінальність занять. У статті наводиться фрагментарний темарій занять мистецького гуртка, пропонуються методичні вказівки щодо їх проведення. Доведено, що позакласна художньо-виховна робота має здійснюватися з урахуванням змісту та структури художнього розвитку учня-підлітка. Так, передбачена до кожного заняття дидактична інформація забезпечує збагачення художньо-пізнавальної сфери; нестандартний формат подачі з використанням оригінальних форм навчально-виховного впливу сприяє активізації емоційно-ціннісної складової частини; включення учнів у самотійну різновидову художню діяльність впливає на розвиток творчо-діяльнісної складової частини, поглиблює зміст шкільної мистецької освіти. Автори вважають: педагог – керівник мистецького гуртка має виконувати функції координатора, консультанта, партнера в художньо-творчих спільних з учнями справах.

Ключові слова: художній розвиток, підліток, дисципліна «Мистецтво», мистецький гурток.

ART GROUP AS AN ENVIRONMENT FOR THE ART DEVELOPMENT OF TEENAGERS

Tetyana Kryzhanovska, Anastasiia Karpova

Rivne State University of the Humanities

The article discusses some methodological aspects of the activities of a school art club as an environment for the artistic development of adolescents. This scientific direction is due to some decrease in the importance of the “Art Education” educational field in modern school practice.

The authors clarify the content and structure of the concept of “adolescent artistic development”, including cognitive, emotional-value, and creative-activity components, which allows for differentiated pedagogical influence.

The small volume of the “Art” discipline determines the limitation of its practical (creative) component. The authors are convinced that the gaps in formal art education can be filled by an art club. It is intended to deepen students’ interest in art as a whole and in specific topics of the “Art” course, and to provide them with the oppor-

tunity to realize their creative potential through artistic activity. According to the authors, the positive aspects of the art club's activities are the freedom from educational programs, the provision of an informal atmosphere for teenage communication, orientation towards students' artistic interests, non-standard and original lesson plans. The article provides a fragmentary outline of the art club's activities and methodological guidelines for their implementation. It is proven that extracurricular art education should be carried out taking into account the content and structure of the student's artistic development. Thus, didactic information provided before each lesson enriches the artistic-cognitive sphere, while the non-standard format of teaching with the use of original forms of educational influence contributes to the activation of the emotional and value component. Involving students in independent diverse artistic activities influences the development of the creative component, deepening the content of school art education. The authors believe that the art club leader should perform the functions of a coordinator, consultant, and partner in artistic and creative endeavors with students.

Key words: artistic development, teenager, discipline "Art", art club.

Постановка проблеми. Серед освітніх пріоритетів Нової української школи важливим є її орієнтування на системний розвиток світогляду особистості учня в єдності гуманітарного та природничого складників (Нова українська школа, 2016). Світогляд особистості характеризується сукупністю та нерозривністю взаємопов'язаних і взаємодіючих його складників на всіх етапах і рівнях їх розвитку (Краснодемська). Ще батько шкільної дидактики Я.А. Коменський уважав, що все, що перебуває у взаємному зв'язку, повинне викладатись у такому ж зв'язку. Своєрідним відгуком на даний постулат стало введення в сучасний шкільний освітній процес інтегрованих курсів, зокрема дисципліни «Мистецтво», метою якої є цілісний художній розвиток школяра.

Навчання, розвиток і виховання дитини засобами мистецтва як концентрату загальнолюдських цінностей важливі на всіх вікових етапах становлення особистості. Проте підлітковий вік, у якому, за словами Луїзи Дж. Каплан, поєднується дитинство з дорослістю, має перебувати в центрі уваги педагога. Адже даний період – це своєрідне «вікно» у самостійне життя та професійну діяльність індивідуума. Можна сміливо стверджувати, що підлітки як соціальна група є показником змін і потенціалу розвитку суспільства. Ціннісний фундамент, сформований у підлітковому віці, зокрема й у процесі художнього розвитку, значною мірою зумовить майбутній стан суспільства.

Розробленість проблеми. Нині проблема художнього розвитку школяра різноаспектно вирішується в умовах інтегративного підходу, що був започаткований у напрацюваннях видатних педагогів-класиків ХХ ст. М. Леонтовича, В. Сухомлинського, Б. Яворського й інших, розвивається та збагачується вітчизняними дослідниками Н. Аніщенко, О. Комаровською, Л. Масол, Г. Падалкою, О. Ростовським, Г. Шевченко й іншими. Зокрема, мистецька освіта, результатом якої є особистісний художній розвиток, за словами Л. Масол, служить посередником між культурними і особистісними цінностями людини, вона забезпечує набуття базових компетентностей (загальнокультурних, художньо-пізнавальних, комунікативних), формує прагнення та здатність до художньо-творчої

самореалізації та духовного самовдосконалення особистості протягом життя (Масол, Гайдамака, 2006, с. 35). Значна наукова увага, приділена вдосконаленню методичних основ художнього розвитку школярів-підлітків, стосується переважно уроків мистецтва ЗЗСО та позашкільних художніх студій. Водночас процесуальність і результативність учнівських художніх практик у середовищі позаурочної мистецької освіти потребують нині більш глибокого наукового вивчення.

Мета статті. Запропонувати методичні підходи, спрямовані на активізацію художнього розвитку підлітків в умовах діяльності мистецьких гуртків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна шкільна освіта акцентує увагу на культуротворчій домінанті змісту навчання, на художньо-естетичній освітній складовій частині, націленій на формування духовності особистості (Масол, 2001). Нині проблема художнього розвитку українських школярів обґрунтована в законах України «Про повну загальну середню освіту» (Закон України. Про повну загальну середню освіту, 2020); «Про позашкільну освіту» (Закон України. Про позашкільну освіту, 2000). Наприклад, Закон «Про позашкільну освіту» нещодавно було доповнено введенням напрямів – художньо-естетичного, який забезпечує розвиток творчих здібностей, обдарувань і здобуття вихованцями, учнями та слухачами практичних навичок, опанування знань у сфері вітчизняної та світової культури та мистецтва; а також мистецького, який забезпечує набуття здобувачами спеціальних мистецьких виконавських компетентностей у процесі активної мистецької діяльності (Закон України. Про позашкільну освіту, 2000). Поняття «художній (мистецький) розвиток підлітка» включає зміст терміна «розвиток людини», що являє собою «процес, у результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого» (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2005, с. 1235). Тобто це низка послідовних кількісних і якісних змін, яких зазнає людина від моменту зародження до кінця життя (Гончаренко, 1997, с. 53). Водночас розвиток визначається як процес становлення

індивідуума як соціальної істоти (Гончаренко, 1997, с. 53). Маючи природні анатомо-фізіологічні якості, дитина вступає у взаємодію з навколишнім світом, опановує досягнення людства, зокрема за допомогою дорослих. Отже, провідним у розвитку особистості є її виховання, як цілеспрямоване, систематичне формування, зумовлене законами суспільного розвитку та дією численних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Розвиток особистості відбувається в діяльності. Остання спрямовується системою мотивів, притаманних цій особистості. Категорія «розвиток» має не лише процесуальний зміст, але й означає результат. Це поняття трактується також як ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості особистості (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2005, с. 1235).

Маючи складну систему мотивів і потреб, особистість здійснює різноманітну діяльність, опановуючи багатий людський досвід. Це зумовлює її різноспрямований розвиток. Традиційно педагогіка виділяє такі освітні вектори, орієнтовані на всебічність індивідуального розвитку особистості дитини шкільного віку: розумовий; емоційний; моральний; художньо-естетичний; фізичний тощо. Зокрема, метою художньо-естетичного розвитку є формування в учнів особистісно-ціннісного ставлення до дійсності та мистецтва, розвиток естетичної свідомості, загальнокультурної та художньої компетентності, здатності до самореалізації (Масол, 2001). Зазначена мета має реалізовуватись у процесі різноманітної художньої діяльності, зокрема сприймання й інтерпретації творів мистецтва, художньо-творчої практики. Отже, художній розвиток – це процес формування художнього досвіду особистості, що виражає ступінь її прилученості до мистецького спадку людства. Це багатовекторний процес, зорієнтований на формування сприйнятливості до мистецьких творів, активізацію здатності до власної творчої діяльності. Його результатом є досягнення особистістю певного рівня здатності розуміти мистецтво, відчувати його, насолоджуватись досконалістю художньої образності, а також прилучення до художньо-творчої діяльності. Таке розуміння дозволяє нам виділити компоненти-орієнтири педагогічного впливу у процесі художнього розвитку особистості:

– пізнавальний, результатом його реалізації є художні знання, уявлення, які створюють основу процесів сприймання, мислення, пам'яті мовлення, уяви;

– емоційно-ціннісний, що зумовлює активізацію емоційних реакцій на мистецтво, формування вищих естетичних почуттів, впливає на мотивацію через розвиток художньої потреби, ціннісних орієнтацій у світі мистецтва.

– творчо-діяльнісний, що забезпечує долученість учня до колективної та самостійної худож-

ньо-творчої діяльності, у процесі якої збагачується художній досвід і реалізується художня компетентність (Крижанівська, 2001, с. 7–8).

Розглянемо провідні вікові передумови художнього розвитку учнів-підлітків. Орієнтуючись на вищенаведену структуру художнього розвитку особистості, виділимо риси пізнавальної емоційно-ціннісної та творчо-діяльнісної сфер.

Пізнавальній сфері підлітка показові розумова активність, перехід до логічно-понятійного творчого аналітичного мислення, збагачення та систематизація понятійного апарату. Щодо художнього пізнання, то дослідник В. Черкасов відзначає осмислений, цілісний, узагальнений, аналітико-синтетичний характер музичного сприймання (Черкасов, 2014, с. 404). Типовою є поглибленість розуміння музики на основі значного запасу слухових вражень, посилення тенденції образно-предметного тлумачення необразотворчих творів. Науковцями (М. Заброцьким, Б. Павелківим) відзначається розвиток самосвідомості, рефлексії як основи осмислення образного змісту мистецького твору, посилення критичності мислення, як основи формування художньо-естетичних оцінок, переконань, позицій, ідеалу, світогляду.

Підлітковому віку властиві бурхливий розвиток емоційної сфери, збудливість, імпульсивність, нестабільність поведінки. У цьому віці переживання набувають стійкості, активізується розвиток вищих почуттів (інтелектуальних, морально-естетичних тощо). На думку М. Заброцького, у підлітковому віці поступово відбувається перехід від ситуативного переживання краси явищ природи, музичних і літературних творів, творів живопису до стійких естетичних почуттів, які є результатом систематичного виховання (Заброцький, 2002, с. 88). Зазнає активізації процес формування художньо-естетичних цінностей, смаків. Зокрема, яскраві художні враження підліток отримує від концертів, цікавої літератури, яскравих вистав, різноманітних форм художньої діяльності тощо. У цей період активізується інтерес, допитливість, учень стає більш цілеспрямованим (Ростовський, 2001, с. 36).

Художні інтереси підлітка поступово набувають стійкості, більшої цілеспрямованості, активності та глибини (Заброцький, 2002, с. 89). Зокрема, учнів середніх класів приваблює романтика, героїка, вони проявляють інтерес до ліричних і жартівливих творів. Вони тягнуться до сучасної естрадної музики, а також цікавляться класикою.

У сфері творчої діяльності відзначимо поступове формування навичок творчості в окремій сфері діяльності, відмову від наслідування, прагнення та перехід до власної оригінальної творчості (Заброцький, 2002, с. 89). Отже, підлітковий віковий період є своєрідним вибором свого май-

бутнього. Підліток бачить і відчуває себе творчою та здатною до самотворчості особистістю чи особистістю з репродуктивно-наслідувальними життєвими орієнтирами.

Основою художнього розвитку підлітка є його спілкування з мистецтвом. Як зазначає В. Лутаєнко, мистецтво «розвиває передусім естетичний бік мислення», «естетика мислення прямо пов'язана зі ступенем участі людини в художній творчості та сприйняттям її наслідків» (Лутаєнко, 1974, с. 214). Оскільки шкільний курс «Мистецтво» є, на жаль, малооб'ємним щодо кількості годин, то така важлива складова частина, як мистецька практика, зокрема і творча діяльність («участь <...> у художній творчості»), реалізується обмежено. На нашу думку, цю прогалину необхідно долати в позанавчальному шкільному середовищі. За визначенням О. Мелентьєва, позакласна робота – це різноманітна освітня та виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей, організована в позаурочний час педагогічним колективом школи (Мелентьєв, 2013, с. 31). Серед завдань позанавчальної роботи – долучення до суспільно корисної діяльності, стимулювання ініціативи школярів, розвиток схильностей і здібностей (Мелентьєв, 2013, с. 33). Уважаємо, що чимало прогалин урочної форми мистецької освіти може компенсувати мистецький гурток, який покликаний поглибити інтерес учнів до мистецтва загалом і до окремих тем відповідної дисципліни, надати їм можливість реалізувати власний творчий потенціал у процесі мистецької діяльності. Позитивом гурткової форми навчання порівняно з урочною організацією є свобода щодо навчальних програм, забезпечення неформальної атмосфери підліткової комунікації, що дуже важливо для школярів цього віку; орієнтування на художні інтереси учнів, нетиповість, оригінальність занять. Відзначимо, що нестандартні заняття, за словами С. Пітко, активізують навчально-пізнавальну діяльність учнів, глибоко зачіпають емоційно-мотиваційну сферу, збуджують творчі сили, розвивають творче мислення (Пітко, 2020, с. 47), отже, результативно впливають на провідні сфери особистісного художнього розвитку. Наводимо приблизний зміст (фрагменти) роботи шкільного мистецького гуртка.

1. Тема: «Мистецтво первісної людини: Що? Чому? Як?». Графічна робота: наслідування відомих зразків печерного мистецтва. На занятті гуртківці у процесі споглядання, наслідування, доповнення творів печерного мистецтва шукають відповіді на запитання: Що таке мистецтво первісної людини? Чому воно виникло? Як творились первісні мистецькі зразки?

2. Тема: «У майстерні трипільського (скіфського) майстра». Графічна робота, аплікація: виготовлення ескізів трипільського посуду, прикрас для скіфських одягу, зброї. Учні розглядають зразки трипільської кераміки, знайомляться із символічним змістом елементів орнаментів, розробляють власні мотиви, пояснюють їхній

зміст. Знайомляться з поняттям «тератологічний, тобто страхітливий стиль», сприймають зразки скіфських золотих виробів, розробляють образи фантастичних тварин-оберегів, пояснюють їхній зміст.

3. Тема: «У затишку античної колони». Графічна та фото-робота: копіювання та творення зразків античної колони; розроблення ескізів сучасних українських колон, створення фото-презентацій за матеріалами архітектури Рівного. На занятті відбувається знайомство з функціями й естетичним змістом античного архітектурного ордеру. Попередньо здійснюються пошук та фотофіксування античних елементів в архітектурі рідного краю.

4. Тема: «Знайомий незнайомець – Середньовічний кодекс». Образотворча робота: художнє оформлення ініціалів. Знайомство з мистецтвом книжкової мініатюри. Розроблення ескізів власних ініціалів (орнаментованих чи малюнкових).

5. Тема: «Фантазії зачісок Ренесансу». Практична робота: елементи перукарства. Знайомство з особливостями зачісок Ренесансу. Опанування різноманітних видів заплітання коси.

6. Тема: «Одяг – дзеркало художнього світогляду». Практична робота: демонстрація елементів одягу різних епох, націй. Створення презентації на тему «Історія одягу». Демонстрація обраних елементів одягу з коментарями.

7. Тема: «Лялька-мотанка: іграшка-оберег». Практична робота: опанування процесу створення тканинної ляльки-мотанки. Ознайомлення з інформацією про історію виникнення української ляльки-мотанки, її сакральне значення в українській родині, види ляльок-мотанок. Виготовлення традиційної ляльки-мотанки.

8. Тема: «Абетка бісероплетіння». Практична робота: виготовлення зразків бісероплетіння. Знайомство з походження мистецтва бісероплетіння, особливостями його розвитку, техніками українського бісероплетіння. Створення предметів-мініатюр з бісеру.

Висновки. Наведений темарій і методичні коментарі щодо занять мистецького гуртка є приблизними та далеко не повними. Важливо, що позакласна мистецька робота здійснюється з урахуванням змісту та структури художнього розвитку учня-підлітка. Так, передбачена до кожного заняття дидактична інформація забезпечує систематизацію мистецьких знань і збагачення перебігу пізнавальних процесів; нестандартний формат подачі з використанням оригінальних форм навчально-виховного впливу сприяє активізації емоційно-ціннісної складової частини; включення учнів у самостійну різновидову художню діяльність, можливість споглядати її результати впливають на розвиток творчо-діяльній складової частини, поглиблюючи зміст шкільної мистецької освіти. Важливо: педагог – керівник мистецького гуртка має виконувати функцію координатора, консультанта, партнера в художньо-творчих спільних з учнями справах.

Перспективи подальших досліджень. Зважаючи на компетентнісний підхід, проголошений Новою українською школою, убаचाємо перспективу дослідження педагогічних умов активізації

процесу розвитку мистецької компетентності підлітків. Уважаємо важливим пошук ефективних підходів вирішення означеної проблеми в умовах дистанційної діяльності мистецького гуртка.

Література:

- Нова українська школа (2016). Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 26 лютого 2023).
- Краснодемська І. Системність. *Науково-дослідний інститут українознавства*. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/1720-2012-05-14-10-13-07> (дата звернення: 19 лютого 2023).
- Масол Л., Гайдамака О. та ін. (2006). *Методика навчання мистецтва*. Х: Веста: Видавництво «Ранок». 256 с.
- Закон України. Про повну загальну середню освіту (2020). *Відомості Верховної Ради України (ВВРУ)*. № 31, ст. 226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення: 24 лютого 2023).
- Закон України. Про позашкільну освіту (2000). *Відомості Верховної Ради України (ВВРУ)*. № 46, ст. 393. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення: 24 лютого 2023)
- Гончаренко С. (2005). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь. 572 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005). Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун. 1728 с.
- Масол Л. (2001). Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх закладах. *Педагогічна газета*. № 12.
- Крижанівська Т. (2001). *Методика комплексного розвитку художньої культури молодших школярів на уроках музики: науково-методичний посібник*. Рівне. 106 с.
- Черкасов В. (2014). *Теорія і методика музичної освіти*. Підручник. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 528 с.
- Заброцький М. (2002). *Основи вікової психології*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 112 с.
- Ростовський О. (2001). *Методика викладання музики в основній школі: навчально-методичний посібник*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 272 с.
- Лутаєнко В. (1974). *Естетика мислення*. Київ: Мистецтво. 247 с.
- Мелентьев О. (2013). *Теорія і методика позашкільної освіти*. Умань: АЛМІ. 182 с.
- Методичний путівник керівника гуртка сучасної школи та позашкільця (2020). Ч. 2. Укладач С. Пітко. Львів: ЛОІППО, 2020. 79 с.

References:

- Nova ukrainska shkola (2016). *Kontseptualni zasady reformuvannya serednoi shkoly* [Conceptual principles of secondary school reform]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (Data zvernennia 26 liutoho 2023). [In Ukrainian].
- Krasnodemska I. *Systemnist* [Systematicity]. *Naukovo-doslidnyi instytut ukrainoznavstva*. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/1720-2012-05-14-10-13-07> (Data zvernennia 19 liutoho 2023). [In Ukrainian].
- Masol L., Haidamaka O. ta in. (2006). *Metodyka navchannia mystetstva* [Methodology of teaching art]. Kh: Vesta: Vydavnytstvo "Ranok". 256 s. [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy. *Pro povnu zahalnu seredniu osvitu* (2020). [Law of Ukraine. About complete general secondary education]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*. № 31, st. 226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (Data zvernennia 24 liutoho 2023). [In Ukrainian].
- Zakon Ukrainy. *Pro pozashkilnu osvitu* (2000). [Law of Ukraine. About extracurricular education]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. № 46, st. 393. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (Data zvernennia 24 liutoho 2023). [In Ukrainian].
- Honcharenko S. (2005) *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian pedagogical dictionary]. K.: Lybid. 572 s. [In Ukrainian].
- Velykyi tлумachnyi slovnyk sучasnoi ukrainskoi movy. (2005) [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Uklad. i hol. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun. 1728 s. [In Ukrainian].
- Masol L. (2001) *Kontseptsiia khudozhno-estetychnoho vykhovannia uchniv u zahalnoosvitnikh zakladakh* [The concept of artistic and aesthetic education of students in general educational institutions]. *Pedahohichna hazeta*. № 12. [In Ukrainian].
- Kryzhanivska T. (2001) *Metodyka kompleksnoho rozvytku khudozhnoi kultury molodshykh shkoliariv na urokakh muzyky* [Methodology of comprehensive development of artistic culture of junior high school students in music lessons]: *naukovo-metodychnyi posibnyk*. Rivne. 106 s. [In Ukrainian].
- Cherkasov V. (2014) *Teoriia i metodyka muzychnoi osvity* [Theory and methodology of music education]. *Pidruchnyk*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. 528 s. [In Ukrainian].
- Zabrotskyi M. (2002) *Osnovy vikovoi psykholohii* [Basics of age psychology]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 112 s. [In Ukrainian].
- Rostovskiy O. (2001) *Metodyka vykladannia muzyky v osnovnii shkoli* [Methods of teaching music in primary school]: *navch.-metod. posibnyk*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 272 s. [In Ukrainian].
- Lutaienko V. (1974) *Estetyka myslennia* [Aesthetics of thinking]. K.: Mystetstvo. 247 s. [In Ukrainian].
- Melentiev O. (2013) *Teoriia i metodyka pozashkilnoi osvity* [Theory and methodology of extracurricular education]. Uman: ALMI. 182 s. [In Ukrainian].
- Metodychnyi putivnyk kerivnyka hurtka sучasnoi shkoly ta pozashkillia* (2020) [Methodical guide for the leader of a modern school and extracurricular group]. Ch. 2. Ukladach S. Pitko. Lviv: LOIPPO, 2020. 79 s. [In Ukrainian].